

Monika Borodnicz-Chiszko
Białystok

Dyskurs feministyczny i kategoria gender a współczesna literatura rosyjska. Zarys teoretyczny

Kultura europejska charakteryzuje się m.in. tym, że dominująca rola mężczyzny we wszystkich sferach życia odsunęła kobietę na dalszy plan funkcjonowania w przestrzeni społeczno-kulturowej. Stało się to bezpośrednią przyczyną wyraźnie widocznej aż do schyłku XIX wieku asymetrii dokonań kulturowych obu płci. Dopiero XX stulecie przyniosło ze sobą rozwój ogólnowiatowego ruchu kobiecego o charakterze intelektualnym. Od początku był on kierunkiem interdyscyplinarnym, obejmującym wiele dziedzin humanistyki, co wynikało z wieloaspektowego pojmowania kategorii płci oraz szeroko rozumianej kobiecości. Pojawienie się tego nurtu uważane jest zarówno za naturalny skutek ruchu zapoczątkowanego przez francuskie emancypantki w XVIII wieku, jak i za źródło współczesnego feminizmu socjopolitycznego. Mowa o feminizmie akademickim, pojmowanym jako podbudowa myślowa dla ruchu socjologicznego oraz jako grunt, na którym rozwinęły się badania kobiece (*Women's Studies*), krytyka feministyczna i literatura genderowa. Obecnie za najszerszą kategorię, obejmującą wszystkie odmiany feminizmu akademickiego, w tym także krytykę genderową, uznawane są badania kobiece, których podstawową kategorią jest płeć kulturowa (*gender*)¹.

Ogół badań poświęconych kobietom, ich dokonaniom i działaniom w sferze pracy twórczej ma na celu rekonstrukcję podstaw kultury kobiecej, mającej stanowić przeciwagę dla dokonań kultury męskiej i tym samym umożliwić stworzenie zrównoważonej całości. W ostatnich dekadach zauważa się wzmożone zainteresowanie wszelkimi przejawami dorobku literackiego kobiet, co niewątpliwie związane jest z ich zwiększoną aktywnością w szeroko rozumianym procesie twórczym. Tym samym można przypuszczać, że udział obu płci w kształtowaniu współczesnej kultury równoważy się², a dokonywana nie tylko przez kobiety, ale

¹ A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2007, s. 391–392.

² E. Kraskowska, *Kilka uwag na temat powieści kobiecej*, [w:] *Ciało i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, pod red. A. Nasiłkowskiej, Warszawa 2001, s. 235–236.

i przez mężczyzn krytyczna analiza tradycji patriarchalnej oraz dzisiejszego stanu uwarunkowań kulturowych stanowi ważny element postępujących przemian świadomości³. Jednak warto podkreślić, że te przemiany nie przebiegają we wszystkich krajach europejskich synchronicznie. Zachodzą one w różnym czasie, z różnym natężeniem i w różnym tempie.

Najwcześniej, bo już w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, rozpoczęły swoją oficjalną działalność feministki w krajach wysoko rozwiniętych, takich jak USA, Francja czy Wielka Brytania. Tam też najwcześniej pojawiły się badania poświęcone tematyce genderowej. Prekursorskie studia nad tym zagadnieniem prowadzone były na uniwersytecie w Nowym Orleanie już od lat sześćdziesiątych XX wieku⁴. W Europie Wschodniej, a ściślej ujmując w krajach bloku komunistycznego, proces ten przebiegał znacznie później i wolniej. Zwłaszcza w Rosji o feminizmie na szerszą skalę zaczęto mówić dopiero w latach osiemdziesiątych. Rosyjski feminizm ostatniej dekady minionego wieku był – jak się wydaje – od samego początku inny niż zachodnioeuropejski⁵. Przede wszystkim kobiety w Rosji i na Zachodzie różniła sytuacja społeczno-polityczna, a w związku z tym przyświecały im skrajnie rozbieżne dążenia i cele. W latach osiemdziesiątych XX wieku, kiedy to Rosja przechodziła głęboki kryzys, a społeczeństwo stało na krawędzi katastrofy, marzenia większości kobiet skupiały się wokół spokojnego życia, najlepiej w domu, wśród dzieci. W odróżnieniu od Amerykanek czy Francuzek, możliwość bycia gospodynią domową Rosjanki traktowały jako swoisty luksus, gdyż większość z nich musiała pracować na kilku etatach, by móc zapewnić rodzinie minimum socjalne⁶.

Ogólny charakter recepcji ideologii feministycznej, która jako novum stopniowo zaczęła pojawiać się w Rosji wraz z upadkiem „żelaznej kurtyny” doskonale oddają słowa: „feminizm nie uczył kobiet, by piły wódkę i paliły papierosy. Rosyjska kobieta robiła to na długo przed pojawieniem się w naszym kraju słowa «feminizm»”⁷. Należy podkreślić, iż okres postsowiecki przyniósł Rosjankom nie rewolucję w sferze społecznej, ale raczej potencjalne możliwości przemian na płaszczyźnie mentalno-kulturowej. Jednak obserwując intensywność zachodzenia tych zjawisk, możemy stwierdzić, iż „skopiowanie” koncepcji zachodniego

³ J. Brach-Czaina, *Wprowadzenie*, [do:] *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, pod red. J. Brach-Czainy, Białystok 1997, s. 9.

⁴ A. Burzyńska, M.P. Markowski, op. cit., s. 399.

⁵ I. Kuźmina, *Rosyjski feminizm: prześladowany – przeforsowany – przereklamowany? Poradnik dla kobiet, czyli jak zachować się w spółdzielni mieszkaniowej, w sądzie, na przesłuchaniu...*, [online] <<http://mroczna.art.pl/literatura/rosyjskifeminizm/>>.

⁶ Ibidem.

⁷ Cyt. za: ibidem.

feminizmu nie sprawdziło się na gruncie rosyjskim i dlatego uległa ona „zrusyfikowaniu”.

Wielu badaczy uważa rosyjski feminizm za zjawisko o znacznie mniejszym zasięgu i nasileniu w porównaniu z zachodnim. Nie ma on masowego charakteru, a w swoim skrajnym rozumieniu nie wydaje się zbyt atrakcyjny dla rosyjskich kobiet, które od dawna znają smak formalnego równouprawnienia. Życie kilku pokoleń Rosjank w warunkach prowadzonych przez kraj wojen wpłynęło na wyrażnie różne od zachodniego postrzeganie roli mężczyzny. Dlatego też nie przeciwstawiają one obu płci tak wyraźnie jak feministki na Zachodzie. Nie odrzucają radykalnie tego co męskie. Przeciwnie, starają się wykorzystać dokonania płci przeciwnej do realizacji swoich celów i dążeń na różnych płaszczyznach⁸. Oprócz tego, charakterystycznym wydaje się fakt, iż rosyjskie feministki skupiają swoją uwagę nie na seksualności i płci biologicznej (sex), lecz zwracają się raczej ku tzw. płci społeczno-kulturowej, czyli kategorii gender.

W tym miejscu należy uściślić nasze rozważania i podać kilka argumentów, które obok sytuacji społeczno-politycznej w równie znaczącym stopniu wpłynęły na swoisty kształt feminizmu w Rosji. Specyficzne ujmowanie tego dyskursu, dystans i mały entuzjazm w jego postrzeganiu ściśle wiążą się z rosyjską duszą i religią, w której od wieków zanurzona jest kultura tego narodu. Konserwatywne kręgi rosyjskiego społeczeństwa od wieków sceptycznie odnosiły się do tego co „importowane”, doszukując się w tym różnorodnych wad i niedoskonałości, jak również podstepu. Feminizm nie zafascynował Rosjank, ponieważ był przejawem globalnej kultury, a w związku z tym nie pozostawiał miejsca na tak istotne dla nich elementy narodowe⁹. Wiązała się z tym kolejna, chyba najistotniejsza przyczyna – brak związku feminizmu z religią chrześcijańską, a w szczególności z prawosławiem. Rosyjska myśl teoretyczna od stuleci zdeterminowana jest przez religię prawosławną, która kładzie nacisk na wartości diametralnie różne od tych propagowanych przez monokulturowe, zachodnie społeczeństwa. Skupiają się one głównie na indywidualnym i potrzebach ego, natomiast rosyjska mentalność opiera się na głębokiej wierze i pokorze wobec woli Boga.

Głęboko zakorzeniony w religii prawosławnej patriarchy wpływa także na jednoznaczne postrzeganie ściśle określonej roli kobiety i mężczyzny zarówno w sferze religijnej, jak i społeczno-obyczajowej. Stąd też wynikają różnice w kulturowym i artystycznym obrazie kobiety. Należy sądzić, iż w związku z tym do pełnego zaadaptowania na grunt rosyjski idei feministycznych, a przede wszystkim

⁸ J. Szymanek-Reiferowa, *Rosyjskie feministki*, „Dekada Literacka” 1999, nr 9/10, s. 10–11.

⁹ И. Савкина, *Факторы раздражения: О восприятии и обсуждении феминистской критики и гендерных исследований в русском контексте*, „НЛО” 2007, nr 86, [online] <<http://magazines.russ.ru/nlo/2007/86/sa13.html>>.

krytyki genderowej i badań kobiecych, potrzebne będzie wypracowanie swojego własnego narodowościowego instrumentarium opartego na kulturze, sztuce i filozofii rosyjskiej¹⁰. Powstała w ten sposób metodologia badań literackich i kulturoznawczych stałaby się najtrafniej dobranym środkiem dla rozpatrywania literatury tworzonej w realiach rosyjskich.

Jednak mimo wysiłków podejmowanych przez rosyjskie feministki, w Rosji jak dotąd nie doszło do rozpowszechnienia na szerszą skalę *stricte* feministycznego światopoglądu. Potwierdza to tezę A. Tiomkinej, iż założenia zachodniego feminizmu nie mogą być bezpośrednio przeniesione na grunt rosyjski, gdyż nie mają pełnego odniesienia do realiów rosyjskich¹¹. Wersja zachodnia budowana była na podwalinach idei równości i tolerancji, a rosyjska oparta jest na chrześcijańskiej pokorze wobec Stwórcy, przez co większą uwagę zwraca się na życie wewnętrzne człowieka oraz sferę duchowości. W związku z tym należy podkreślić, że współcześnie istniejący w Rosji dyskurs kobiecy wydaje się bardziej skupiać na kategorii gender, której celem jest uniezależnienie się od podziałów biologicznych, oraz zwracać ku uzusowi społecznemu i wynikającej z niego roli jednostki w danej kulturze. Jak już wspominaliśmy, jest to wynik innego niż na Zachodzie pojmowania założeń ruchu feministycznego.

Rosjanki swoje równouprawnienie traktują jako możliwość poszukiwania samoidentyfikacji i samorealizacji, która dokonuje się poprzez proces twórczy. W postsowieckiej Rosji feminizm nie zdążył czy nie zdołał zaistnieć jako prawno-swiatopoglądowa podstawa funkcjonowania społeczeństwa. Jednakże w pewnym sensie spełnił on swoją rolę, dając niezwykle silny impuls twórczemu rozwojowi kobiet, i to w różnych dziedzinach¹². Dzięki niemu możemy obserwować obecnie w Rosji rozwijającą się krytykę feministyczną, opierającą się na podstawach nurtu zachodniego. Poprzez dekonstrukcję utworów badaczki „rozprawiają się” z mitami kulturowymi, nadając im nową jakość oraz nowatorskie spojrzenie na tradycyjne motywy literackie¹³. Ich celem wydaje się być przewartościowanie kulturowanego od stuleci i umacnianego przez literaturę patriarchalnego modelu społeczeństwa oraz postaw charakterystycznych dla kobiety i mężczyzny. Szczególną uwagę należy jednak zwrócić na fakt, iż w ostatniej dekadzie minionego stulecia

¹⁰ Ibidem.

¹¹ А.А. Темкина, *Феминизм: Запад и Россия*, „Преображение” 1995, nr 3, [online] <<http://www.a-z.ru/women/texts/temkir.htm>>.

¹² T. Rowieńska, *Historia prozy kobiecej w epoce transformacji, czyli „oczy szeroko zamknięte” rosyjskiego feminizmu*, [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. II: *Feminizm*, pod red. E. Kraskowskiej, Warszawa 2005, s. 92.

¹³ Zob. И. Савкина, *Говори Мария! (Заметки о современной женской прозе)*, „Преображение” 1995, nr 3, s. 62–67, [online] <<http://www.a-z.ru/women/texts/savkina1r.htm>>.

zauważa się większą aktywność kobiet w różnych sferach artystycznych: w muzyce, malarstwie, a przede wszystkim w literaturze. Kobiety zaczęły postrzegać swoje doświadczenia oraz role, które spełniają w sferze społeczno-kulturowej, jako źródło tworzonej przez siebie sztuki. Jej rozwój nie był procesem przypadkowym, nie powstawała ona na zamówienie, lecz wynikała z głębokiej potrzeby wypowiedzenia się, zabrania głosu. Dzięki temu w literaturze ponownie zajęto się problemami jednostki, które przez długie lata były ignorowane w wyniku ograniczeń ideologicznych. Dlatego pojawiająca się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych proza kobieca początkowo traktowana była jako „inna”, „nowa”. Jednak wraz ze słabnięciem reżimu sowieckiego antykomunistyczna literatura alternatywna, a wraz z nią oparta na kobiecych doświadczeniach, opisująca z tej perspektywy kryzys współczesnego świata literatura kobiet rosła w siłę i nabierała coraz większego znaczenia.

Wydaje się, że w literaturze rosyjskiej ostatnich 20 lat prym wiodą kobiety. Na gruncie, który w XIX wieku przygotowały Ewdokia Rastopczina (ur. 1811), Awdotia Panajewa (ur. 1820), Zinaida Gippius (ur. 1869), a później Marina Cwietajewa (ur. 1892) i Anna Achmatowa (ur. 1898), rozwija się kolejna fala literatury tworzonej przez kobiety. Z pewnością nazwiska takich współczesnych autorek, jak: Ludmiła Pietruszewska (ur. 1938), Ludmiła Ulicka (ur. 1943), Nina Sadur (ur. 1943), Tatiana Tołstoj (ur. 1951), Marina Palej (ur. 1955), Swietłana Wasilenko (ur. 1956), Waleria Narbikowa (ur. 1958) i inne, na stałe wpisały się do historii literatury, a duża część z nich już teraz zaliczana jest do klasyków XX wieku. To one, nie ograniczając się do jednego gatunku, tworzą różnorodne utwory i zdobywają najważniejsze nagrody, zarówno rosyjskie, jak i europejskie.

Jednak nie daje to podstaw do mówienia o pełnym sukcesie dyskursu feministycznego w Rosji. Uznaniem zarówno krytyków, jak i czytelników cieszą się bowiem właśnie te pisarki, które publicznie odżegnują się od więzi z literaturą kobiecą¹⁴. Szukając odpowiedzi na pytanie, jaka jest tego przyczyna, pomocnym okazać się może spojrzenie na ten problem z uwzględnieniem kategorii gender. Można wtedy stwierdzić, iż utwory tych pisarek powstają jako wyraz silnych emocji twórczych nagromadzonych przez lata. Każda z tych kobiet posiada bagaż doświadczeń związanych przede wszystkim z rolami, jakie nakłada określona przestrzeń społeczno-kulturowa, a nie z pozycją wynikającą z przynależności do danej płci biologicznej. Za pośrednictwem swojej twórczości dzielą się one spostrzeżeniami dotyczącymi rzeczywistości widzianej z perspektywy wykształconych, inteligentnych kobiet, którym poprzedni ustrój polityczny nie dawał swobody twórczej.

¹⁴ T. Rowieńska, op. cit., s. 89.

Резюме*Феминистский дискурс и гендерная проблематика
в современной русской литературе*

Статья посвящена вопросу феминизма и гендера в России, а также их воздействию на развитие современной женской прозы. В статье говорится о важнейших чертах русского феминистского движения с учётом отличий по сравнению с Западом. Особое внимание уделено влиянию православной религии на развитие феминизма в России, а также на связанный с русской культурой взгляд на роль мужчины и женщины в обществе. Религиозно-культурное влияние на специфику феминизма в России заключается в том, что внимание больше чем на биологическом (sex) сосредоточено на социальном полу (gender). Следовательно тому, автор считает, что феминизм в России стал толчком для развития творчества женщин в разных областях искусства, особенно в литературе.

Summary*Feminist discourse and gender in contemporary Russian literature*

The article is devoted to the problem of feminism and gender in Russia and their influence on the development of contemporary women's prose. The article deals with the most important features of Russian feminism taking into account the differences in relation to the movement in Western Europe. The author pays special attention to the influence of orthodox religion on the development of feminism in Russia as well as to the specific view of the role of woman and man in the society resulting from Russian culture. Religious and cultural impact over the specific character of Russian feminism is connected with the fact that in Russia a greater emphasis is placed on gender and not on sex. Therefore, the author believes that feminism in Russia has stimulated creativity of women in different fields of art and especially in literature.